

УДК 316.74:2

Неоднозначність операціоналізації поняття «релігійність» як одна з проблем соціології релігії

Н.П. ПИВОВАРОВА

Національний авіаційний університет, м. Київ, Україна, E-mail: n_dudar@mail.ru

Авторське резюме

Стаття присвячена аналізу теоретико-методологічних підходів до термінологічного витлумачення поняття «релігійність», до визначення її структурних компонентів, показників і критеріїв, а також наявних дослідницьких проблем щодо названого на теоретичному та емпіричному рівнях.

На підставі огляду існуючих наукових підходів у рамках класичної соціології релігії, структурного функціоналізму, психоаналізу, біхевіоризму, сучасних теорій раціонального вибору, приватизації та глобалізації релігії та інших визначено, що на даний момент у релігієзнавстві, соціології релігії відсутній цілісний погляд на релігійність як багатовимірний духовний феномен, як елемент загальної соціально-культурної системи, не розроблено загальноприйнятої системи її критеріїв, недостатньо операціоналізовані окремі з них, що можливо зробити узгоджуючи та взаємодоповнюючи наявні наукові підходи і напрями до вивчення релігійності, здобутки теоретичної та практичної релігієзнавчої науки, соціології, релігії.

Робиться висновок про те, що релігійність є індивідуальною чи колективною якістю, проявом релігії в індивідуальній або колективній свідомості та життєдіяльності, певним душевним, психічним станом окремих індивідів, груп чи спільнот, характерною ознакою яких є віра в надприродне і відправлення релігійного культу.

Ключові слова: релігія, віра, релігійність, феномен, операціоналізація.

Ambiguity operationalize the concept of «religion» as one of the problems of sociology of religion

N.P. PIVOVAROVA

National aviation university, Kyiv, Ukraine, E-mail: n_dudar@mail.ru

Abstract

The article is devoted to the analysis of the theoretical and methodological approaches to the terminological explanation and correlation of the concept of «religiosity», to define the structural components, indexes and criteria of the «religiosity» and research problems relative to the above-mentioned theoretical and empirical levels.

Based on a review of existing scientific approaches in the classical sociology of religion, structural functionalism, psychoanalysis, behaviorism, modern theories of rational choice, privatization and globalization of religion and other defined, that at the moment there is no holistic view of religion in religious studies as a multidimensional spiritual phenomenon, as an element of overall socio-cultural system, not developed generally accepted system of criteria of religiousness, not enough operationalization some of them, that that can be done according and complement the existing scientific approaches and trends to the study of religiosity, the achievements of theoretical and practical science of religion, sociology of religion.

The conclusion. Religiousness is an individual or collective quality, the manifestation of religion in the individual or collective consciousness and life, a certain emotional, mental condition of some individuals, groups or communities, characteristic feature of which is the belief in the supernatural and performance of a religious cult.

Key words: religion, faith, religiosity, phenomenon, the operationalization.

Постановка проблеми. Сучасна соціально-політична ситуація в Україні нерозривно пов'язана з світоглядними орієнтаціями її громадян, з широко обговорюваними в засобах масової інформації проблемами релігійного відродження країни і взаємовідносинами традиційних релігій між собою, з нетрадиційним і з секулярним гуманізмом. Термінами «релігія», «релігійність», «віра» нині широко опе-

рують науковці, публіцисти, журналісти і рядові учасники соціуму. Релігійність, сучасний її стан, характерні ознаки і особливості стали предметом численних наукових, дослідницьких робіт.

Слід підкреслити на складність інтерпретації поняття «релігія» в світовій науковій думці та соціології релігії зокрема. Ця складність викликана тим, що внаслідок багатоманіття

типів, форм і функцій релігійних систем, як історичних так і, особливо, сучасних (в сучасній ситуації змінюються не лише ці форми і функції, але й трансформується весь механізм традиційного виробництва релігійності), стає практично неможливим визначення або навіть описання поняття «релігія» як базису для поняття «релігійність».

Аналіз досліджень і публікацій. Для формування власних думок і умовиводів автор статті опрацювала значну кількість соціологічних, соціально-філософських, психологічних, релігієзнавчих праць західних, радянських та вітчизняних дослідників. Зокрема, зарубіжних – Р.Адорно, Р.Аллена, Р.Белла, П.Бергера, І.Боровік, М.Вебера, Д.Вулфа, Ч.Глока, Е.Дюркгейма, Т.Лукмана, М.МакГуаєра, А.Маслоу, А.Маусса, Г.Оллпорта, Т.Парсонса, Л.Рейнер-Прінса, М.Росса, Б.Спілка, Р.Старка, К.Стевенс-Арройо, С.Хантінгтона, П.Фурфейя та ін.; радянських – Р.Балтанова, Є.Дулумана, А.Єришева, Ю.Кимельова, А.Лебедева, Ю.Левади, Б.Лобовика, Л.Митрохіна, М.Попової, В.Танчера, М.Теплякова, Д.Угриновича, І.Яблокова та ін.; сучасних російських – Є.Балагушкіна, В.Гараджи, Л.Іоніна, С.Кара-Мурзи, В.Стьопіна, В.Федорової, Д.Фурмана та ін.; сучасних українських – М.Бабія, О.Бучми, В.Бондаренка, С.Головахи, В.Єленського, М.Заковича, А.Колодного, П.Косухи, М.Мариневича, В.Оссовського, Н.Паніної, А.Панкова, М.Паращевіна, М.Пірен, О.Погорілого, Л.Филипович, О.Шуби, А.Чернія, М.Чурилова, П.Яроцького та багато інших.

Метою дослідження є аналіз теоретико-методологічних підходів до вивчення релігійності: термінологічного її витлумачення, операціоналізації. Визначення наявних дослідницьких проблем щодо названого на теоретичному та емпіричному рівнях.

Виклад основного матеріалу. Наукові пошуки у тлумаченні категорій «релігія» і «релігійність» сьогодні ускладнені обставинами, коли переважна частина соціуму, внаслідок економіко-політичної нестабільності, особливо загострено відчуває потребу у визначеності, й перебуває у стані пошуку сенсу життя, впевненості, а традиційна релігійна парадигма наповнюється новими світоглядними елементами, поєднуючи в собі елементи різних релігійних традицій і нерелігійних, але таких, що надають сенсу індивідуального буття в тому числі. Тобто релігійна свідомість зазнає трансформації і виходить за межі вузького розуміння релігії та релігійності, оскільки стає еклектичною, «осучасненою» за своєю природою, а тому для дослідження сучасного стану релігійності як на теоретичному, так і на емпіричному рівні, необхідно розширювати категоріальний апарат наук, об'єктом яких є «релігія» та «релі-

гійність». Тлумачення поняття «релігійність» залежить від того, на яких аспектах (особистісних чи соціальних) зосереджуються дослідники при вивченні релігійного феномена. Одні дослідники терміном «релігійність» позначають певну індивідуальну чи колективну якість, що є конкретним проявом релігії в індивідуальній або колективній свідомості. Інші – вбачають у релігійності певний душевний, психічний стан окремих індивідів, груп чи спільнот, характерною ознакою яких є віра в надприродне і відправлення релігійного культу.

Релігійність визначається критерієм релігії, і за своєю суттю є проявом суб'єкта (людство, нація, колектив, група, індивід) явищем суспільним за сутністю, походженням, функціональністю і, водночас, явищем глибоко інтимним, на відміну від релігії, яка має об'єктивний характер.

В «Енциклопедичному словнику релігії» наводяться три значення терміну «релігійність»: 1) перебільшена, невідповідна залученість людини в релігійну проблематику»; 2) можливість для людини вступати у взаємини з Богом; 3) людське прагнення діяти за межами чисто тілесних інтересів, брати участь в культурі і спільності духовно настроєних людей [5].

В українському релігієзнавчому словнику релігійність пояснюється як поняття, що характеризує якість і кількісну визначеність (ступінь, рівень, характер) суб'єктивного засвоєння релігійних ідей, цінностей, норм та їхній вплив на поведінку, життєдіяльність віруючих, релігійної спільноти; як ціннісно-життєва орієнтація, суб'єктивна якість свідомості індивіда, його внутрішня здатність до реалізації релігійних установок [4, С. 277].

Згідно з сучасними вітчизняними релігієзнавчими тлумаченнями, релігійність, передусім, є «конкретизацією зв'язку з трансцендентним, надприродним», вона «має психічну сутність і реалізується в свідомості індивідів, але водночас виходить своїм змістом за межі індивідуальної свідомості». В такий спосіб релігійність «поєднує внутрішньо-психічний і зовнішньо-символічний вияв релігії» [1, С. 521].

Вважаємо, що, аналізуючи релігійну ситуацію (використовуючи доробки різних наук, об'єктом яких є релігія), необхідно застосувати різні оціночні комплекси тоді, коли досліджується суспільна, політична, соціокультурна еволюція релігійного феномена, і тоді, коли йдеться про особистісну релігійність.

На нашу думку, потужний розвиток релігійно-інституційної мережі, зміна ставлення політичної еліти до релігії та релігійних інституцій не тотожні масовому потягу до святого і збільшенню кількості осіб з виразною релігійною домінантою в поведінці. Тому важливо детальніше зупинитися на визначенні релігійності, розрізняючи її як внутрішню і

зовнішню. Зовнішня релігійність – це коли релігія слугує засобом для досягнення цілей, що лежать поза нею. Внутрішня – ґрунтується на особистісному досвіді. Методологічною помилкою багатьох досліджень є те, що вияви зовнішньої релігійності використовуються в якості показників релігійності внутрішньої. У науковій думці ця дихотомія визначається різними термінологічними парами: «первинна – вторинна» (У.Кларк); «внутрішня і зовнішня релігійність» (Р.Адорно); «інтерналізована – інституціалізована» (Г.Оллпорт); «заснована на особистому досвіді – заснована на підкоренні загально визначеним нормам» (Р.Аллен та Б.Спілка) тощо.

Г.Оллпорт операціоналізував поняття «внутрішньо релігійний індивід» у шкалі релігійної орієнтації, що дозволило висунути на перший план ставлення до релігії як до самостійної мети на відміну від використання її як засобу. За його концепцією виокремлюється два типи релігійності: інституціоналізований і інтеріоризований, або «зовнішньо орієнтована» і «внутрішньо орієнтована релігійність» [6].

Ці терміни запозичені з аксіології для того, щоб прояснити ціннісну систему того чи іншого типу релігійності. Цінності зовнішньо орієнтовані, Е-релігійності інструментальні й утилітарні, вони виконують певні функції, тобто використовуватися. Особа із зовнішньою релігійною орієнтацією може вважати релігію «корисною» для себе з багатьох причин: вона допомагає забезпечити життя від повсякденних негараздів, досягти втіхи, впевненості у майбутньому або певного соціального статусу через служіння. Зовнішньо орієнтовані особи нерідко дотримуються релігійних догматів та традицій лише частково, віддаючи перевагу тим, що сприяють здійсненню їхніх найголовніших цілей. У теологічному значенні цей тип релігійності повертається до Бога, не відвертаючись від себе.

Внутрішньо орієнтована, І-релігійність знаходить мотивацію в релігії як такій. Інші особистісні потреби розглядаються як підлеглі основній мотивації. При можливості вони приводяться в гармонію з вірою чи відкидаються. Особи з релігійною орієнтацією внутрішнього типу вважають релігію абсолютною і вищою цінністю. Такі особи сприймають релігійні догмати цілісно, керуючись ними без жодних вагань і винятків. Так, індивід першого типу використовує свою віру, а особа другого типу живе своєю вірою. Важливо зауважити, що дослідження, де було застосовано шкалу особистісної релігійної орієнтації Оллпорта-Роса, підтвердили валідність розрізнення: зовнішня релігійність корелювала із забобонами, авторитарністю тощо, а внутрішня – ні.

Розвиваючи цю концепцію, С.Бетсон і Л.Рейнер-Прінс наводять три критерії зрілої,

внутрішньо орієнтованої релігійності: а) готовність зустрічати екзистенційні проблеми без їхнього спрощення; б) позитивне сприйняття факту релігійних сумнівів; в) відкритість прийняття можливості майбутньої зміни своїх релігійних поглядів [7, С. 38-50].

Окрім того, С.Бетсон додатково вводить тип орієнтації на релігію як на пошук. На нашу думку, такий тип орієнтацій є чи не найбільш затребуваним в умовах сьогодення українського суспільства і особливо молоддю. За Бетсоном, цей пошук необов'язково пов'язаний із якимось формальним релігійним інститутом, він спричинений напруженнями, протиріччями, трагедіями в особистісному житті індивідів, які безперервно задаються питаннями про кінцевий сенс як певної соціальної структури, так і структури самого життя [8, С.118-123]. Бетсон, допрацьовуючи емпіричний підхід Оллпорта, звернув увагу на те, що «зовнішній» і «внутрішній» параметри релігійності не враховують одвічної відкритості й неосаяжності екзистенційних питань, що постають перед релігійною особою. Багато хто відчуває, що не існує абсолютної істини, особливо, якщо йдеться про сенс життя і смерті, добро і зло, свободу і відповідальність. «Релігійність як пошук» вимагає від людини постійних сумнівів та переосмислення свого місця у світі, свого призначення, своїх стосунків з людьми й Богом.

С.Бетсон розробив свою методику вивчення релігійності, спрямувавши її на об'єктивізування трьох психологічних вимірів релігійності: релігія як пошук відповідей на екзистенційні запитання, релігія як засіб досягнення інших життєвих цілей і релігія як самоцінність, або самодостатня мета.

А.Маслоу вважає, що релігії еволюціонують у двох напрямках: в індивідуальному «містичному» та в організаційному, легалізованому. У свідомості дійсно релігійної людини ці два напрямки знаходяться в синтезі. На думку вченого, така людина власними діями схожа на своїх одновірців, проте ці дії є не лише зовнішніми, формальними актами. Для більшості суб'єктивні релігійні переживання втрачають свою «сакральну» вагу, починає сприймати релігію лише як сукупність певних догм, навичок, поведінкових актів. Це перетворює релігійність на умовну, внутрішньо пусту форму поведінки. Деяко «глибша» релігійність притаманна більшості віруючих офіційної Церкви, що викликається на специфічні стимули типу піснопіви, свічки, куріння ладану, орган тощо. За А.Маслоу, відчуття сакрального за таких умов звільняє їх від необхідності повертатися до аналогічних переживань у будь-який інший час. Тобто «релігійність» одних життєвих епізодів призводить до секуляризації інших. Справжня ж релігійність означає здатність до трансцендентних переживань у будь-

який час і за будь-яких умов. Таким чином, людству характерні дві форми релігії: релігію тих, хто має вищі переживання, і релігію тих, хто таких переживань не має [2].

У дослідженні М.Рокеш «Відкритий і закритий розум» виділяються дві когнітивні структури: відкрита з толерантністю і суперечливістю і, на противагу, замкнена – з ригідністю, прямолінійністю і догматизмом [9].

Р.Аллен і Б.Спілка описують два варіанти релігійності. Перша – консенсуальна релігійність – є вузько конкретизованою, типологізованою і відображає дослівне сприйняття догматизму. При цьому вербально декларується вірність традиціям, нетерпимість до інших думок, схильність до забобонів і конформістських нахилів. Друга – «віддана» (зобов'язана) релігійність – використовує абстрактні, філософські перспективи, приймає множинність релігійного досвіду, характеризується ясністю і недвозначністю поведінки в повсякденному житті, гнучкістю і відкритістю [10].

Р.Кахой припускає кореляцію І-релігійності (внутрішньо орієнтована) з центрованістю на завданні і, в свою чергу, зі здоровою, зрілою релігією. Ця релігія веде людину від замкненості на собі і приводить до Бога. В його концепції Е-релігійність (зовнішньо орієнтована) відповідає самоцентрованості, відмови від божественних завдань, що обумовлює нездорову релігію [11, С.197-207].

Протиставлення двох типів: «етичних» і «відроджених» християн розглядають Р.Палоутзіан, С.Джексон та ін. «Відроджені» християни більш орієнтовані стосовно внутрішніх цінностей, відрізняються значимістю соціальних установок. Глибоке відчуття зобов'язання корелює з почуттям свідомості життя, турботою про благополуччя навколишніх і догматично вірною лінією мислення [12, С.266-275].

Г.Зіммель вважав, що у різних відносинах і інтересах, «що знаходяться по той чи, навпаки, по цей бік релігії існують певні релігійні моменти, паростки того, що в якості «релігії» знайшло самостійність і завершеність». За його переконанням релігійні почуття й імпульси виражаються не тільки в релігії, більше того, вони виявляються в безлічі зв'язків, як деякий елемент, що діє при найрізноманітніших обставинах. «Усяка релігійність, – як пише Зіммель, – містить своєрідну суміш безкорисливої самовіддачі і евдемоністського прагнення, смиренності й звеличування, почуттєвої

безпосередності й байдужої абстракції; тим самим виникає певний ступінь напруги почуття, специфічна інтимність і міцність внутрішнього відношення, влаштування суб'єкта в деякий вищий порядок, що він, однак, одночасно сприймає як щось глибокоінтимне й особисте» [3, С. 210, 212].

Німецький соціолог Ф.Кауфман розрізняв масово розповсюджені соціально-психологічні установки, які постають у якості результатів інституційно орієнтованих процесів соціалізації, та – з іншого боку – ідеальні комплекси, побудовані в суб'єкті на індивідуальних інтегративних досягненнях. Першому феномену відповідає визначення «церковність», другому – «релігійність». Ф.Кауфман робить висновок, що «особиста віра» в більшості епох церковної історії не була масовим всеохоплюючим феноменом. Відношення церковного вчення і віри є довготерміновою проблемою Церкви, а не лише проблемою новітніх часів. «Новим є те, що джерелом мінливості стає суб'єкт, тоді як раніше існувала більш сильна варіабельність між різними соціальними групами, прошарками і сферами культури» [13, С.57].

Висновки. Вище ми здійснили спробу коротко охарактеризувати деякі підходи в історії наукової думки до тлумачення і операціоналізації поняття «релігійність».

Врахувавши наукові доробки різних за своїми поглядами переконаннями вчених, а також зваживши на те, що традиційна релігійна парадигма нині наповнюється новими світоглядними елементами, поєднуючи в собі елементи різних релігійних традицій і нерелігійних, але таких, що надають сенсу індивідуального буття, в тому числі; можна дійти висновку, що пошук універсального визначення для пояснення такого складного явища триватиме й надалі.

Однозначним лишається те, що релігійність – це певна індивідуальна чи колективна якість, що є проявом релігії в індивідуальній або колективній свідомості та життєдіяльності, а також певний душевний, психічний стан окремих індивідів, груп чи спільнот, характерною ознакою яких є віра в надприродне і відправлення релігійного культу. На нашу думку, при дослідженні релігійності необхідно застосовувати різні оціночні комплекси, коли досліджується суспільна, політична, соціокультурна еволюція релігійного феномена, і тоді, коли йдеться про особистісну релігійність, якій, у свою чергу, притаманні внутрішній та зовнішній аспекти.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Академічне релігієзнавство. Підручник. За ред. А.Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Белик А.А. Психология религии Э. Фромма и А. Маслоу // Религии мира. История и современность [Текст]: ежегодник. 1987 / ред. Дж. Б. Логашова. – М.: Наука, 1989. – 245 с.
3. Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии. – М.: Аспект Пресс. 1996. – 775 с.
4. Релігієзнавчий словник/за ред. А.Колодного і Б.Лобовика. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.

5. Meagher P.K. & O'Brien T.C. (ed.): *Encyclopedic Dictionary of Religion*, Corpur Publication, Washington, D.C., 1979.
6. Allport G.W. & Ross J.M. Personal religious orientation and prejudice. *J. of Personality and Social Psychology*, 1967, Vol.5, pp.432-443; reprinted in G.W. Allport: *THE PERSON IN PSYCHOLOGY*, Boston, 1968.
7. Batson C.D. & Raynor-Prince L. Religious orientation and complexity of thoughts about existential concerns. *J. for the Scientific Study of Religion*, 1983, Vol.21 (1), pp.38-50.
8. Cogley J. *Religion in a Secular Age*. – London, 1968. – P.118-123.
9. Rokeach M. *The open and closed mind*, 1960.
10. Allen R.O. & Spilka B. Committed and consensual religion: a specification of religious-prejudice relationships. *J. for the Scientific Study of Religion*, 1967, Vol.6, pp.191-206.
11. Kahoe R.D. Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*, 1977, Vol.25 (3), pp. 197-207.
12. Paloutzian R., Jackson S.L.& Crandall J.E. Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes. *J. of Psychology & Theology*, 1978, Vol.6 (4), pp. 266-275.
13. Kaufmann F.X. *Teologi in soziologischer Sicht*. – Freiburg e.a., Herder, 1973. – P. 57.

Стаття надійшла до редакції 28.02.2014

REFERENCES:

1. *Akademishne religieznavstvo*. Pidrushnik. Red. A.Kolodnogyi, (Academic religion science. Pidruchnik . For Ed. A.Kolodnogo), K., 2000, 862 p.
2. *Belik A. Psihologiya religii E. Fromma I A. Maslou//Religii mira*, 1987, (Psychology of Religion Fromm and Maslow // Religions of the World. 1987), M., 1989, 245 p.
3. *Religiya I obzhestvo: Khrestomatiya po sociologii religii*. (Religion and Society: Readings on the sociology of religion), M., 1996, 775 p.
4. *Religieznavzhiiy slovník / Red. A.Kolodnogo, B.Lobovika*, (Religion science dictionary / for Ed. A.Kolodnogo i B.Lobovika), K., 1996, 392 p.
5. Meagher P.K. & O'Brien T.C. (ed.): *Encyclopedic Dictionary of Religion*, Corpur Publication, Washington, D.C., 1979.
6. Allport G.W. & Ross J.M. Personal religious orientation and prejudice. *J. of Personality and Social Psychology*, 1967, Vol.5, pp.432-443; reprinted in G.W. Allport: *THE PERSON IN PSYCHOLOGY*, Boston, 1968.
7. Batson C.D. & Raynor-Prince L. Religious orientation and complexity of thoughts about existential concerns. *J. for the Scientific Study of Religion*, 1983, Vol.21 (1), pp.38-50.
8. Cogley J. *Religion in a Secular Age*. London, 1968. P.118-123.
9. Rokeach M. *The open and closed mind*, 1960.
10. Allen R.O. & Spilka B. Committed and consensual religion: a specification of religious-prejudice relationships. *J. for the Scientific Study of Religion*, 1967, Vol.6, pp.191-206.
11. Kahoe R.D. Toward a task-centered Christianity. *Pastoral Psychology*, 1977, Vol.25 (3), pp. 197-207.
12. Paloutzian R., Jackson S.L.& Crandall J.E. Conversion experience, belief system and personal and ethical attitudes. *J. of Psychology & Theology*, 1978, Vol.6 (4), pp. 266-275.
13. Kaufmann F.X. *Teologi in soziologischer Sicht*. Freiburg e.a., Herder, 1973. P. 57.

Пивоварова Надія Павлівна – кандидат соціологічних наук, доцент
Національний авіаційний університет
Адреса: 03680, м. Київ, просп. Космонавта Комарова, 1
E-mail: n_dudar@mail.ru

Pivovarova Nadezhda Pavlovna – PhD in sociology, associate professor
National aviation university
Address: 1, Komarova Av., Kyiv, 03680
E-mail: n_dudar@mail.ru